

Ғылыми мақала / Scientific article
ХҒТАР / IRSTI 11.04.00

<https://doi.org/10.32523/3080-1281-2025-153-4-22-43>

TRANSFORMATION OF CONSCIOUSNESS AND CHANGE OF PUBLIC POSITIONS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Gulzhikhan NURYSHEVA^a , Assiya AKKULIYEVA^a

^a*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

 asiya151725@gmail.com

Abstract. Rapid technological changes in the digital age are having a significant impact on values in human consciousness and society. This article analyzes the transformation of consciousness and the change in public positions in the context of digitalization from a philosophical and social point of view. Relevance of the study: in the modern Information Society, the structure of human consciousness, worldview and ethical principles face unprecedented challenges and opportunities, and it is necessary to look for ways to solve them. The purpose of the article is a comprehensive study of how the phenomenon of consciousness changes in the digital space and its impact on the system of Public Relations, morality, values. In the course of the study, the conclusions of classical and modern philosophers (Ryle, Wittgenstein, Chalmers, Churchland, Grof, Dennett, Searle, etc.) were analyzed and compared in the context of modern digital culture. The main methods are philosophical conceptual analysis, Literary Review and theoretical comparison of social phenomena. As a result of the study, it was found that consciousness has acquired an extended character, part of human cognitive processes is occupied by external devices; in the age of the internet, the concepts of moral responsibility and freedom have also acquired a new meaning.

Keywords: transformation of consciousness; digitalization; public principles; Digital Culture; Philosophy; social change; ethics; expanded consciousness; artificial intelligence; Kazakhstan

For citation:

Nurysheva G., Akkuliyeveva A. Transformation of consciousness and change of public positions in the context of digitalization // *Jete – Journal of Philosophy, Religious and Cultural Studies*. – 2025. – Vol. 153. – No. 4. – P. 22-43. <https://doi.org/10.32523/3080-1281-2025-153-4-22-43>

САНАНЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ ҰСТАНЫМДАРДЫҢ ӨЗГЕРУІ

Гүлжихан НҰРЫШЕВА^а, Асия АККУЛИЕВА^а

^аӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

ТРАНСФОРМАЦИЯ СОЗНАНИЯ И ИЗМЕНЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ПОЗИЦИЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Гүлжихан НУРЫШЕВА^а, Асия АККУЛИЕВА^а

^аКазахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аңдатпа. Цифрлық дәуірдегі жедел технологиялық өзгерістер адам санасы мен қоғамындағы құндылықтарға айтарлықтай ықпал етуде. Бұл мақалада сананың трансформациясы және цифрландыру жағдайындағы қоғамдық ұстанымдардың өзгеруі философиялық-әлеуметтік тұрғыдан талданады. Зерттеудің өзектілігі: қазіргі ақпараттық қоғамда адам сана-сезімінің құрылымы, дүниетанымы мен этикалық ұстанымдары бұрын-соңды болмаған сын-қатерлер мен мүмкіндіктерге кезігіп отыр және оларды шешудің жолдарын іздестіру қажет. Мақаланың мақсаты – сана феноменінің цифрлық кеңістікте қалай өзгеретінін және оның қоғамдық қарым-қатынас, мораль, құндылықтар жүйесіне әсерін жан-жақты зерделеу. Зерттеу барысында классикалық және заманауи философтардың (Райл, Витгенштейн, Чалмерс, Черчленд, Гроф, Деннетт, Сёрл және т.б.) тұжырымдары талданып, олар қазіргі цифрлық мәдениет контекстінде салыстырылды. Негізгі әдістер – философиялық концептуалдық талдау, әдеби шолу және әлеуметтік құбылыстарды теориялық салыстыру. Зерттеу нәтижесінде сананың кеңейтілген сипатқа ие болып, адамның когнитивтік үдерістерінің бір бөлігін сыртқы құрылғылар атқарып отырғаны анықталды; интернет дәуірінде моральдық жауапкершілік пен еркіндік түсініктері де жаңаша мәнге ие болды.

Түйін сөздер: сананың трансформациясы; цифрландыру; қоғамдық ұстанымдар; цифрлық мәдениет; философия; әлеуметтік өзгеріс; этика; кеңейтілген сана; жасанды интеллект; Қазақстан

Аннотация. Быстрые технологические изменения в эпоху цифровых технологий оказывают значительное влияние на ценности человеческого сознания и общества. В данной статье анализируется трансформация сознания и изменение общественных позиций в условиях цифровизации с философско-социальной точки зрения. Актуальность исследования: в современном информационном обществе структура, мировоззрение и этические позиции человеческого сознания сталкиваются с беспрецедентными вызовами и возможностями, и необходимо искать пути их решения. Цель статьи-всестороннее изучение того, как меняется феномен сознания в цифровом пространстве и его влияние на систему общественных отношений, морали, ценностей. В ходе исследования были проанализированы выводы классических и современных философов (Райл, Витгенштейн, Чалмерс, Черчленд, Гроф, Деннетт, Сёрл и др.), которые были сопоставлены в контексте современной цифровой культуры. Основными методами являются философский концептуальный анализ, литературный обзор и теоретическое сравнение социальных явлений. В результате исследования установлено, что сознание приобретает расширенный характер, часть когнитивных процессов человека выполняют внешние устройства; в эпоху интернета понятия моральной ответственности и свободы также приобрели новое значение.

Ключевые слова: трансформация сознания; цифровизация; общественные позиции; цифровая культура; философия; социальные изменения; этика; расширенное сознание; искусственный интеллект; Казахстан

Сілтеме жасау үшін:

Нұрышева Г., Аккулиева А. Сананың трансформациясы және цифрландыру жағдайындағы қоғамдық ұстанымдардың өзгеруі // Jete – Journal of Philosophy, Religious and Cultural Studies. – 2025. – Vol. 153 – No. 4. – 22-43. бб. <https://doi.org/10.32523/3080-1281-2025-153-4-22-43>

Кіріспе

Қазіргі дәуірдегі цифрлық прогресс адам өмірінің барлық саласына әсер етіп, бұрынғы түсініктерді түбірімен өзгерте бастады. Цифрлық технологиялар тек құрал ғана емес, олар адам санасының қалыптасу жолдарын қайта қарастыруға мәжбүрлейді. Сананың трансформациясы деп адамның ойлау, түйсіну және өзіндік рефлексия қабілеттерінің жаңа жағдайда бейімделуін айтамыз. Цифрландыру жағдайында сана бұрынғыдан кеңейіп, бір жағынан бұрын қолжетімсіз мәліметтер мен байланыстарға ие болса, екінші жағынан жаңа тәуелділіктер мен сынақтарға тап болады. ХХІ ғасырдың цифрландыру дәуірі тек технологиялық үдерістермен шектелмей, адам санасы мен қоғамдық құндылықтардың терең әрі көпқырлы трансформациялануына негіз болып отыр. Сананың өзі эволюцияның жаңа сатысына – «цифрлық сана» дәуіріне – қадам басты, бұл құбылыс мол әрі жылдам ақпарат ағындарымен жұмыс істей алу және көпқырлы әлеуметтік рөлдерді қатар атқару қабілетімен ерекшеленеді. Мұндай жағдайда сыртқы дәстүрлі орта, құндылықтар мен нормалардың бағыттаушы рөлі әлсіреп, жеке тұлғаның ішкі жауапкершілігі мен этикалық түйсігінің маңызы арта түсті. Мұның үстіне, ғаламдық цифрлық желілер мәдениеттерді бұрын-соңды болмаған дәрежеде жақындастырып, қоғамдардың құндылықтық негіздеріне өзгерістер енгізді. Жеке адамнан бастап, ұйымдар мен тұтас қоғамның өмір сүру салты, еңбек ету және коммуникация жасау тәсілдері түбегейлі түрленіп келеді. Жалпы, сананың трансформациясы мәселесі философияда бұрын да қарастырылды. Мәселен, философ Гилберт Райл сана мен тән дуализмін сынға алды, Людвиг Витгенштейн тіл мен сананың өзара байланысын талдады; Дэвид Чалмерс сананың «қиын мәселесін» алға тартты, ал Станислав Гроф сананың өзгерген күйлерін зерттеу арқылы оның мүмкіндіктерінің шекарасын кеңейту қажеттігін көрсетті. Сонымен бірге, цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы этика, қоғамдық құндылықтар мен мінез-құлық нормаларын қайта қарауға мәжбүрлеуде – жеке өмірдің құпиялылығы, ақпараттық қауіпсіздік пен әлеуметтік жауапкершілік мәселелері аса маңызды сипатқа ие болды. Бұл өзгерістер қоғамға орасан мүмкіндіктермен қатар күрделі этикалық сын-қатерлер де алып келді. Қазақстан қоғамы да бұл үдерістен тыс қалған жоқ: мемлекеттік «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы қарқынды іске асырылып, цифрландыру арқылы қоғамдық сана мен ұстанымдардың жаңғыруына ықпал ете бастады. Осы мақалада сана трансформациясының философиялық тұғырлары, цифрлық технологиялардың қоғамдық құндылықтар мен этикаға әсері, сондай-ақ Қазақстандағы қоғамдық ұстанымдардың өзгеру ерекшеліктері жан-жақты талданды.

Әдіснама, әдістер мен материалдар

Зерттеу жұмысында теориялық талдау және әдебиетке шолу негізгі әдіс ретінде қолданылды. Мақаланың теориялық материалдарының негізі – философия тарихындағы және қазіргі заманғы еңбектер: оны жазу барысында Г. Райл, Л. Витгенштейн, Д. Чалмерс, П. Черчленд, С. Гроф, Д. Деннетт, Дж. Сёрл сынды ойшылдардың басты жұмыстары мен

идеялары қарастырылды. Аталған авторлардың еңбектерінен алынған дәйексөздер мен тұжырымдар мақалада талданып, оларға тиісті ғылыми әдебиеттерге сілтемелер жасалды. Сондай-ақ, мәдениеттану және әлеуметтану бағытындағы дереккөздер пайдаланылды: цифрлық қоғамның қазіргі көрінісін сипаттайтын статистикалық мәліметтер, есептер мен талдамалық мақалалар қарастырылды. Мысалы, интернетті қолданушылардың коммуникация тәсілдерін, әлеуметтік желілердегі белсенділігін сипаттайтын сандық көрсеткіштер зерттеудің теориялық материалдарының бір бөлігін құрады. Бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған заманауи оқиғалар (Қазақстанда әлеуметтік желі арқылы жалған ақпараттың таралуы, цифрландыру саясатының іске асуы туралы жаңалықтар, халықаралық тенденциялар) нақты кейс ретінде талдауға енгізілді.

Негізгі әдістер – салыстыру, жалпылау және мазмұндық талдау. Философтардың классикалық мәтіндерін талдау барысында герменевтикалық әдіс те қолданылып, олардың идеялары қазіргі жағдайға интерпретацияланды. Ал заманауи деректерді талдау үшін индуктивті логика пайдаланылып, жеке фактілер негізінде жалпы тенденциялар шығарылды. Зерттеу материалы ретінде шетелдік және отандық ғылыми басылымдардағы мақалалар, интернет-ресурстардағы сараптамалық шолулар алынды (мысалы, Noam Chomsky медиа теориясының қазіргі цифрлық ландшафтта өзектілігі туралы есеп, Қазақстанның цифрландыру жетістіктері жөніндегі БҰҰ сарапшысының сұхбаты және т.б.). Осы материалдардағы мәліметтер фактілік иллюстрациялар ретінде мақаланың талқылау және нәтижелер бөлімдерінде келтірілді. Зерттеудің эмпирикалық емес, теориялық сипатта екендігін атап өту керек, алайда теориялық тұжырымдарды нақтылау үшін өмірден алынған мысалдар мен статистика деректері пайдаланылды.

Талқылау

Сананың өзгеру заңдылықтарын түсіну – қазіргі қоғамда құндылықтар жүйесінің трансформациясын, жеке тұлғаның өзін-өзі тануы мен моральдық жауапкершілігін дұрыс бағытта дамыту үшін аса маңызды. Сондықтан бұл құбылысты философиялық және әлеуметтік тұрғыда зерттеу – заман талабы. Адам санасының табиғатын түсіндіру философия тарихында маңызды орын алады. XX ғасырдың орта шенінде британ ойшылы Гилберт Райл дәстүрлі картезиандық дуализмді сынға алып, ақыл мен тәнді бөлек қарастырудың қате екенін дәлелдеді. Райл енгізген атақты метафора – «машина ішіндегі елес» – сананы тәннен бөлек, материядан тыс дербес субстанция деп қарастырудың бұрыс екенін көрсетеді. Райлдың пайымдауынша, сана мистикалық жеке зат емес, ол – адамның жүріс-тұрысы мен мінез-құлқында көрініс табатын қасиеттер жиынтығы; яғни сана тек миға немесе жанға тән оқшау мән емес, ол біздің әрекеттеріміз арқылы білінетін үрдіс (Ryle, 1949). Бұл тұжырым сананы материалистік тұрғыда ұғынуға жол ашып, кейін когнитивтік ғылым дамуының негізіне айналды. Адамның ойлау процесін есептеуіш машина ретінде модельдеуге болатыны жөніндегі идеялар дәл осындай дуализмді еңсеру нәтижесінде пайда болды. Райлдың көзқарасы қазіргі цифрлық дәуірде де маңызды, себебі сананы бағдарламалап, жасанды интеллект жасау талпыныстары оның «сананың табиғаты – әрекетте» деген тұжырымымен үйлесім табады.

Философияның тағы бір бағыты – тіл арқылы сананы түсіндіру. Людвиг Витгенштейн өзінің кейінгі кезеңіндегі еңбектерінде тілдің мағынасын күнделікті қолданымдағы «тілдік ойындар» арқылы сипаттады. Ол «Тіл қолдану – белгілі бір іс-әрекеттің бөлігі» деп атап көрсеткен еді (Wittgenstein, 1953). Демек, адамның санасы тек ми ішінде жүзеге асатын құбылыс емес, оның ойлары мен эмоциялары тіл арқылы әлеуметтік контексте мән алады. Мағына жеке адамға тән нәрсе емес, ол ортақ тілдік нормалар мен қоғамдық тәжірибеге негізделеді. Мысалы, эмоцияны сөзбен жеткізу үшін сол ұғым қоғамда ортақ түсіністікке ие болуы керек – әйтпесе коммуникация жүзеге аспайды. Витгенштейннің бұл идеяларын цифрлық коммуникация дәуірінде айқын көруге болады. Бетпе-бет әңгімедегі ымдау, дауыс ырғағы секілді бейвербал сигналдар интернеттегі мәтіндік хабарламаларда жоқтың қасы, сол себепті онлайн жазбаларда түсініспеушіліктер жиі туындауы мүмкін. Бұл мәселені шешу үшін интернет қолданушылары смайлик, эмотикондар мен сленг тәрізді жаңа амалдарды ойлап тапты. Витгенштейн терминологиясымен айтқанда, бұлар – жаңа цифрлық «тілдік ойындардың» элементтері. Осылайша, цифрлық мәдениет адамның тілдік-саналық дағдыларын түрлендіріп, коммуникацияның жаңа нормаларын қалыптастырды.

Сананың трансформациясын түсіну үшін бізге тіл мен қоғамның өзара байланысын ескеру қажет: интернет форумы немесе әлеуметтік желідегі қарым-қатынас – белгілі бір қауымның ортақ ойын ережесіне айналған жаңа тілдік орта (APA Blog, 2018). Заманауи философтар сананың кеңею мүмкіндіктерін де қарастырады. 1990 жылдары Энди Кларк пен Дэвид Чалмерс ұсынған «кеңейтілген сана» (extended mind) теориясы бойынша сананың шекарасы тек мимен шектелмейді – сыртқы құралдар біздің ойлау процесіміздің бөлігіне айнала алады (Clark & Chalmers, 1998). Мәселен, адам маңызды ақпаратты жазып алу үшін қойын дәптерін пайдаланса, немесе қазіргі заманда смартфонның жадын қолданса – сол сыртқы құрал оның санасының бір бөлшегі рөлін атқарады. Кларк пен Чалмерс атақты мысал ретінде Альцгеймер дертіне шалдыққан Отто деген науқасты келтіреді: Отто маңызды мәліметтердің барлығын дәптеріне түртіп жүреді, яғни дәптер Оттоның есте сақтау қызметін атқарып, миының сыртқы бөлігіне айналғандай болады. Бүгінде әрқайсымыздың қолымыздан түспейтін смартфон дәл сол дәптерден де қуатты «кеңейтілген сана» құралына айналды. Жаңалық немесе деректі есте сақтамай, дереу интернеттен іздеу, мекенжайды жаттамай, GPS навигациясын пайдалану – когнитивтік жүктеменің бір бөлігін сыртқы цифрлық ортаға тапсыру деген сөз. Қазіргі адам санасы осылай біршама «киборгтік» сипатқа ие болды: жадымыз, зейініміз бен ойлауымыз ақпараттық технологияларға сүйеніп кеңейе түсті. Бұл өзгеріс сананың мүмкіндіктерін арттырғанымен, оның мәні мен дербестігі туралы жаңа сұрақтар туындатады.

Цифрлық кеңістіктің шынайылығы жөнінде де философиялық пікірталастар бар. Дэвид Чалмерс өзінің жақында шыққан Reality+ кітабында виртуалды әлемдерді толыққанды шындықтың бір түрі деп тануды ұсынады (Chalmers, 2022). Оның көзқарасы бойынша, цифрлық орта – адам өмірінің ажырамас бөлшегі; тіпті физикалық әлемнің өзін белгілі бір тұрғыда ақпараттық құрылым деуге болады. Шынында да, миллиондаған адамдар уақытының басым бөлігін виртуалды кеңістікте – әлеуметтік желіде, онлайн ойындарда, VR (виртуалды шындық) құрылғыларында – өткізіп, сол ортада эмоцияларын, қарым-қатынасын, шығармашылығын жүзеге асырады. Чалмерстің пайымдауынша, дұрыс ұйымдастырылған виртуалды әлемде адамның саналық тәжірибесінің бүкіл спектрі

болуы мүмкін: қуаныш пен қайғы, мағына мен маңыздылық сезімдері цифрлық ортада да туындай алады (Chalmers, 2022).

Бұл оптимистік тұжырым бізді цифрлық мәдениетті біржақты утопия немесе дистопия деп бағалаудан сақтандырады. Виртуалды қоғамның мүмкіндіктері зор болғанымен, қауіптері де бар: Чалмерс ірі технологиялық корпорациялар жасанды әлемдерді бақылауға алып, бүкіл виртуалды инфрақұрылымды коммерциялық мүддеге пайдаланса, адамдардың еркіндігі шектелуі мүмкін деп ескертеді. Сол себепті виртуалды өмір мен физикалық өмірдің байланысын, ондағы құндылықтарды философиялық тұрғыда түсіну өте маңызды.

Адам санасының трансформациясын тек рационалистік, ғылыми тұрғыда ғана емес, рухани-философиялық қырынан да қарастырған зерттеушілер бар. Мысалы, трансперсоналдық психологияның негізін салушылардың бірі Станислав Гроф сана мүмкіндіктерін кеңейтудің дәстүрлі ғылыми парадигмадан тыс жолдарын зерттеген. Грофтың пікірі бойынша, адам санасы қалыпты жай-күйінен шығып, кеңістік пен уақыт шектеулерінен асып түсетін қабілетке ие. Ол LSD психотерапиясы, холотропты тыныс алу сеанстары арқылы индивид бейсанасының терең қабаттарын ашып, өзгерген күйдегі сана феноменін көрсеткен (Grof, 1992). Грофтың тұжырымдарына сай, қазіргі жаһандық дағдарыстардан шығу үшін тек сыртқы технологиялық инновациялар жеткіліксіз – әрбір адам санасын ішкі рухани трансформация арқылы жаңа деңгейге көтеруі тиіс. Ғалым «Батыстың механистік парадигмасы туындатқан жалпы дағдарыстан шығудың жалғыз үміті – радикалды ішкі өзгеріс, сананы эволюцияның жаңа деңгейге көтеру» деп жазады (Grof, 1992). Бұл идея цифрландыру дәуірінде де өзекті: технология қаншалық дамыса да, егер адамның рухани-адамгершілік санасы өспесе, қоғам үйлесімі орнамайды. Сананы трансформациялау дегеніміз – гаджет санын көбейту ғана емес, сонымен бірге адамзаттың сана-сезімін, дүниетанымын ізгілендіру. Гроф атап көрсеткен «ішкі революция» жүзеге аспайынша, сыртқы цифрлық құралдар қоғам игілігіне толық қызмет ете алмайды. Сондықтан цифрлық заман адамның шексіз саналық потенциалы туралы ұмытпай, технология мен гуманизмді үйлестіре білуді талап етеді.

Жоғарыда келтірілгендей, сананың цифрлық заманға бейімделуін әртүрлі философтар түрліше түсіндіреді. Материалистік және функционалистік бағыттағы ойшылдар сана толықтай табиғи құбылыс деп санап, оны технология көмегімен модельдеуге болатынын көрсетсе (Ryle, 1949; Dennett, 2017), трансценденттік бағыттың өкілдері санада материядан тыс өлшем бар деп есептейді (Grof, 1992). Осы теоретикалық айырмашылықтар цифрлық дәуірде айқын көрінеді. Бір жағынан, цифрландыру Райлдың ұстанымын қолдағандай: адами сана алгоритмдерге түсіп, жасанды интеллект жасау әрекеттері табысты өрбуде. Мысалы, нейрожелілер көптеген когнитивтік тапсырмаларды (көру, шешім қабылдау, тілдік жауап беру) орындауда, бұл – сананы есептеуші жүйе ретінде модельдеудің бір көрінісі. Екінші жағынан, Гроф атап көрсеткен ішкі сана кеңістіктері назардан тыс қалып қоя ма деген сұрақ туындайды. Технология адам миының белгілі бір функцияларын атқара алғанымен, сананың шығармашылық, интуитивті, рухани қырларын толық қамти ала ма? Бұл – ашық сұрақ. Цифрлық дәуір осы екі көзқарасты тәжірибе арқылы салыстыруға мүмкіндік беріп отыр: бір жағынан, нейробиология мен жасанды интеллект адам санасының көптеген қырларын түсіндіруде; екінші жағынан, адамның субъективті тәжірибесінің терең қабаттары ғылымға оңай бой

бермей, құпия күйінде қалып отыр. Сондықтан сананың трансформациясын жан-жақты түсіну үшін рационалистік және трансценденттік ұстанымдарды үйлестіре талдау қажет.

Сананың өзгеруімен бірге қоғамдағы ерік бостандығы мен жауапкершілік туралы түсініктер де өзгеріске ұшырайды. Мораль философиясында адам саналы таңдау жасай алатын еркін агент пе, әлде қатаң детерминистік жүйенің бір бөлшегі ме деген сұрақ ежелден талқыланып келеді. Классикалық көзқарас бойынша, адамның «ерік еркіндігі» бар, сондықтан ол іс-әрекеттері үшін моральдық жауап береді. Алайда, XX ғасырда Г. Райл сияқты философтар бұл дәстүрлі ұғымды қайта қарастырды. Райл еркін ерік туралы дауларды «жалған мәселелердің шиеленісі» деп атап, «еркін таңдау» дегеніміз мистикалық құбылыс емес, тек адамның ісі үшін мақтау немесе жазғыру қажеттігін көрсететін әлеуметтік тәжірибе деп түсіндірді (Ryle, 1949). Яғни, Райл үшін еркіндік – физикалық тұрғыда шексіз таңдау мүмкіндігі емес, қоғамның адамға артатын жауапкершілігінің көрсеткіші. Райл «ерік», «ниет» сияқты ұғымдарды флогистон немесе алхимиядағы жалған тұжырымдар тәрізді ғылыми түсінікке сай келмейді деп есептеген. Оның шәкірті, қазіргі танымал философ Дэниел Деннетт те ерік еркіндігін толығымен жоққа шығармай, оған жаңа мазмұн береді: Деннеттің айтуынша, детерминистік ғаламда да мағынасы бар «қалауымызға лайық еркіндік» ұғымы сақталуы тиіс, өйткені қоғамдағы жауапкершілік пен моральдық тәртіп үшін бұл қажет (Dennett, 2017). Деннетт адамның бостандығы оның рационалдық пайымына және этикалық таңдауды икемді жасау қабілетіне байланысты дейді. Ғалымның пікірінше, біз толық себеп-салдар заңдылықтарына бағынғанымызбен, нағыз еркіндіктің өлшемі – өз ісіміздің салдарын түсініп, дұрыс пен бұрысты таразылай алу (Dennett, 2017).

Материалистік философиядағы тағы бір ерекше бағыт – элиминациялық материализм, оны қолдаушы ғалымдар Пол және Патрисия Черчлендтер. Бұл бағыт бойынша, дәстүрлі психологиядағы «сенім», «тілек», «ниет» секілді ұғымдар ерте ме, кеш пе толық ғылыми терминдермен алмастырылады; яғни адамның сана-сезімін түсіндіруде фольклорлық ұғымдар артық болады. П. Черчленд соңғы зерттеулерінде адам миында моральдың, ұят пен эмпатияның пайда болу тетіктерін нейробиологиялық негізде түсіндіруге тырысты (Churchland, 2019). Мәселен, ана мен баланың арасындағы байланыс окситоцин гормоны арқылы күшейіп, сол арқылы қамқорлық сезімі туындайтыны, ал уақыт өте келе бұл механизм жақын туыстар мен жалпы қауымға кеңейіп, ақырында адамзаттың ар-ождан ұғымын қалыптастыратыны көрсетіледі (Churchland, 2019). Осы тұрғыдан, моральдық түйсіктер – эволюция барысында пайдалы болған әлеуметтік мінез-құлықтың биологиялық бекіген көрінісі ғана. Черчлендтің тұжырымынша, «ар-ождан дегеніміз абсолютті ақиқаттар жиынтығы емес, ол – қоғам өміршеңдігіне сеп болған жүріс-тұрыс нормаларының жиынтығы ғана; миымыз сол нормаларды орындағанда марапат (рахат сезімі), бұзғанда жаза (күйзеліс) сигналдарын береді». Бұл нейроретикалық көзқарас бойынша моральдық жауапкершілік те биологиялық және әлеуметтік феноменнің қосындысы: эволюция бізді ортақ ережелерді ұстанғанда жақсы сезінетін, бұзғанда жаман сезінетін етіп «бағдарламалаған» (Vox, 2019). Осылайша, адам санасы мен ерік бостандығын түсіндіруде жаңа ғылыми пайымдар пайда болды.

Цифрлық дәуірде еркіндік пен жауапкершілік мәселесі бұрынғыдан да күрделі тартыс алаңына айналды. Интернет пен ақпараттық технологиялар адам әрекеттерін жеңілдетіп, жаңа мүмкіндік берумен бірге, жауапкершілікті бұлыңғырлататын

жағдайлар туғызады. Біріншіден, онлайн кеңістіктегі анонимдік феноменін атап өткен жөн. Ғаламтор адамдарға жасырын атпен әрекет ету мүмкіндігін берді – бұл бір жағынан пікір білдіру еркіндігін кеңейтсе, екінші жағынан жауапсыздықты күшейтті. Көзіне тіке айтса ұят саналатын немесе заңмен қудаланатын сөздер мен әрекеттерді кейбір адамдар интернетте оңай жасайтыны байқалады. Әлеуметтік желілерде анайы тілмен сөгіп, кибербуллинг жасау, жалған ақпарат тарату сияқты құбылыстар осы анонимдік «қалқанның» астында жиіледі (Eurasianet, 2024). Психологияда мұны деиндивидуация деп атайды – тұлғаның өз атын жасырып, топтың белгісіз мүшесі ретінде әрекет етуі жауапкершілік сезімін төмендетеді.

Витгенштейндік талдау тұрғысынан алғанда, интернеттегі кейбір жаңа «тілдік ойындар» дәстүрлі этикалық нормалардан алшақтап, агрессия мен жалғандықты қалыпты ететін ережелерді орнықтыруда. Дегенмен, қоғам ішінен бұл жағымсыз тенденцияға қарсы тетіктер де шығып жатыр: көптеген платформалар қауымдастық модерациясы әдістерін енгізіп, пайдаланушылардың өзіндік этикалық кодекстерін қалыптастыруға ұмтылып отыр (мәселен, Reddit сайтындағы карма жүйесі, Facebook пен Instagram-дағы мазмұн стандарттары). Яғни, цифрлық қоғамда да бейберекет еркіндікке шектеу қоятын институциялық тетіктер іздестірілуде, бұл – ортақ жауапкершілікті қайта бөлудің бір көрінісі. Екіншіден, жасанды интеллектіні (ЖИ) кеңінен қолдану еркіндік пен жауапкершілік ұғымдарын жаңаша қарастыруды талап етті. Софтвер алгоритмдері күрделі шешімдер қабылдап, автономды жүйелер пайда болғанда, қателік немесе зиян жағдайында жауапкершілікті кім көтеруі керек деген сұрақ туындайды. Мысалы, автономды жүретін автомобиль адам өміріне зиян келтірсе, кінәлі кім – көліктің иесі ме, бағдарламаны жазған инженер ме, әлде автопилоттың өндіруші компаниясы ма? Қазірдің өзінде көптеген елдердің заңнамасы ЖИ шешімдері үшін жауапкершілікті сол жүйені жасаушы адамға жүктеу принципін ұстанады.

Философ Джон Сёрл өзінің атақты «қытай бөлмесі» ой-тәжірибесі арқылы бұған негіз де береді: компьютер қаншалықты ақылды әрекет еткенімен, ол тек символдарды алдын-ала жазылған ережелер бойынша өңдейді, яғни шынайы түсінікке ие емес (Searle, 1980). Осы уәжге сүйенсек, жасанды жүйелер моральдық агент болып санала алмайды, демек жауапкершілік әрдайым ақырында адамға жүктелуі тиіс (Searle, 1980). Сёрлдің бұл пікірі қазіргі ЖИ этикасын қалыптастыруда ескеріліп отыр – заңдық тұрғыда робот немесе алгоритм «құрал» ғана деп танылып, оның іс-әрекеті үшін адам жауап береді. Дегенмен, философиялық принциптерді шынайы өмірде қолдану әрдайым оңай емес. ЖИ шешімдерінің күрделілігі артқан сайын, олардың жұмысының себеп-салдарын адам үшін түсіну қиындай түсуде. Мысалы, үлкен нейрондық желілерге негізделген алгоритмдердің «қара жәшік» проблемасы белгілі: олар қандай өлшем бойынша шешім қабылдайтынын көбіне мамандардың өздері де толық түсіндіріп бере алмайды. Бұл жағдайда, этикалық тұрғыда барлық жауапкершілікті тек адамға артып қою жеткіліксіз болуы мүмкін. Практикада біз бұны көріп те отырмыз: әлеуметтік желілердегі жаңалықтарды іріктейтін алгоритмдер миллиондаған адамның қандай ақпарат алатынын анықтайды, бірақ сол алгоритмнің ішкі жұмысын көпшілігіміз білмейміз. Ал оның салдары – жалған ақпараттың тез таралуы, қоғам пікірінің поляризациясы сияқты құбылыстар – өте нақты және ауқымды. Сондықтан зерттеушілер “алгоритмдік жауапкершілік” деген ұғымды енгізіп, шешім қабылдайтын автоматтандырылған жүйелердің түсіндірілуін,

ашықтығын талап етуде. Мұнда жауапкершілікті жаңа деңгейде – ұжымдық және институционалдық деңгейде қарастыру қажеттігі туындайды: ЖИ әзірлеушілер, оны пайдаланатын компаниялар мен реттеуші органдар арасында жауапкершілікті үйлестіретін этикалық және құқықтық нормалар керек. Қорыта айтқанда, сананың цифрлық трансформациясы еркіндік пен жауапкершілік парадигмасын да кеңейтті: енді жеке адаммен қатар, желілік қоғамның әрбір мүшесі, әрбір алгоритм жасаушысы ортақ моральдық кеңістіктің субъектісіне айналып отыр.

Цифрлық орта және моральдық құндылықтардың эволюциясы. Интернет дәуірінде адам санасына әсер ететін ерекше фактор – ақпараттық кеңістіктің сипаты. Цифрлық коммуникация эмпатия мен этика сезімдерін бірде әлсіретіп, бірде күшейтіп, түрлендіруде. Бір жағынан, онлайн қарым-қатынас адамның бетпе-бет байланыстағы сезіну қабілетін төмендетуі мүмкін. Экранның ар жағындағы әңгімелесушінің шынайы эмоциясын толық аңғару қиын, жазылған сөздердің тек семантикасы бар да, интонация, ым сияқты қосымша мағына белгілері жоқ. Осыдан кейде адамдар интернетте біреуге ауыр сөз айтқанда, оның тигізер залалын жете сезінбеуі ықтимал. Соңғы жылдары әлеуметтік желілерде «троллинг» деп аталатын әдейі арандату, қорлау әрекеттері кең етек алды – мұны кейбір тұлғалар ойын-сауық не билікке қарсылықтың жолы деп санайды. Әрине, қоғам бұған төзімділік танытпай, кибербуллингті қылмыс деп тану, реттеу шараларын енгізуде, бірақ құбылыстың өзі адам санасындағы моральдық тежегіштердің әлсіреуін көрсетеді. Екінші жағынан, интернет жаһандық масштабта жанашырлық пен ынтымақтастықтың жаңа үлгілерін де туындатты. Бұрын әлемнің басқа бұрышындағы бейтаныс адамдардың қуаныш-қайғысы бізге беймәлім болса, қазір әлеуметтік желілер мен жаңалықтар легі арқылы түрлі оқиғаларды дереу біліп, реакция білдіре аламыз. Мысалы, табиғи апаттан зардап шеккендерге бүкіл әлемнен онлайн қайырымдылық жиналып, қолдау көрсетіліп жүр – бұл цифрлық жанашырлық феноменінің бір көрінісі. Сананың цифрлық трансформациясы адамдарды жаңа этикалық дилеммаларға да бетпе-бет әкелді: «фейк жаңалықты таратуға бола ма?», «интернетте бөгде біреуге орынсыз сөз айту қаншалықты этикаға сай?» деген сияқты сұрақтар төңірегінде қоғам белсенді ойлануда. Жауап іздеу барысында жаңа нормалар мен мәдени стандарттар қалыптасып келеді: көптеген платформаларда жалған ақпаратты тексеру (фактчекинг) қызметтері, әдепсіз мінез-құлық үшін қолданушыны бұғаттау ережелері енгізіліп отыр. Қоғамдық сана онлайн кеңістікті де дәстүрлі public space (қоғамдық алаң) деп танып, сондағы тәртіпті сақтау қажеттігін мойындауға үйрене бастады. Бұл – моральдық құндылықтардың кеңеюі: бұрын жеке адам өміріне ғана қатысты деп саналған кейбір қағидалар (мысалы, этикет ережелері) енді виртуалды ортада да маңызды бола бастады.

Цифрлық технологиялар адамның когнитивтік үдерістеріне де айтарлықтай әсер етті. Бүгінгі интернет заманында ақпараттың көлемі адам санасының ежелгі бейімделу мүмкіндіктерінен әлдеқайда асып түсті. Зерттеулерге сәйкес, 2021 жылы әлемде күн сайын шамамен 319 миллиард электронды хат жіберілсе, секунд сайын 6000-ға жуық твит жарияланған екен (EAVI, 2023). Мұндай орасан тасқын адамның зейіні мен ақпаратты өңдеу қабілетіне зор салмақ түсіреді. Көпшілік бір мезетте ондаған хабарлама алып, үздіксіз жаңалық оқып, әлеуметтік желідегі лентаны жылжытуды үйренді – бірақ мұның кесірінен назарды ұзақ уақыт бір нысанға шоғырландыру, терең ой қорыту дағдылары әлсіреуі мүмкін деп алаңдайтын ғалымдар бар. Кейбір зерттеушілер бұл тенденцияны

цифрлық зерденің үстірттенуі деп атап, оған қарсы қозғалыстар (мысалы, digital detox – цифрлық диета) ұсынады (APA Blog, 2018). Алайда, технологиялардан мүлде бас тарту қазіргі қоғамда мүмкін емес және қажет те емес. Керісінше, сананы жаңа ақпараттық ортаға бейімдеу маңызды: ақпарат тасқынын тиімді сұрыптау, жылдам оқып түсінумен қатар, қажет сәтте баяулап, терең ойлану қабілетін сақтап қалу – цифрлық дәуірдің жаңа когнитивтік этикеті болуы тиіс. Ақпараттың көптігімен қатар, цифрлық технологиялар адам еркіндігінің шекараларын кеңейтіп те, тарылтып та жатыр. Бір қарағанда, интернет пен жасанды интеллект адамды көптеген тұрмыстық шектеуден босатып, шығармашылық пен білімге уақыт арттырды. Шынында да, қашан әлемнің барлық кітапханасы қазіргідей қол созым жерде болып еді? Бүгінде қалаған ақпаратты секунд ішінде табу, әлемнің түкпіріндегі адаммен бейнебайланыс орнату – ғажайыптан күнделікті қалыпты жағдайға айналды. Бұл – адамның сана көкжиегін кеңейтетін керемет мүмкіндік, ол еркін ой мен білім тарату ісіне серпін берді. Мысалы, онлайн курстар миллиондаған адамдарға арзан әрі ыңғайлы білім алуға жол ашты, Wikipedia тәрізді жобалар бүкіл планетаны қамтитын энциклопедиялық ортақ ақыл-ой алаңына айналды. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық дәуір ой еркіндігін нығайтты деуге болады. Бірақ басқа қырынан, технология адам еркіндігіне жаңа қатерлер төндіріп отырғаны айқындала түсті. Америкалық зерттеуші Шошана Зубофф «бақылау капитализмі» деп атаған құбылыс – ірі корпорациялардың біздің барлық цифрлық ізімізді жинап, мінез-құлқымызды болжау және басқару жолдарын табуы – қазіргі таңда жиі талқыланып отыр. Біз байқамай жүргенде смартфон мен компьютерде жасаған әр әрекетіміз (қиындықсыздық үшін қалдырған жеке деректеріміз) коммерциялық және саяси мақсатта пайдаланылып жатқаны анықталды. Мысал ретінде, 2010 жылдардың соңында әшкереленген Cambridge Analytica оқиғасын атауға болады: бұл компания әлеуметтік желідегі миллиондаған пайдаланушының деректерін олардың рұқсатынсыз жинап, талдау арқылы әрқайсысына жеке бейімделген саяси жарнамалар көрсеткен, соның нәтижесінде сайлаушылардың шешіміне ықпал етуге тырысқан. Мұны жеке адамның еркін таңдауына жасалған астыртын қиянат деп бағалауға болады, өйткені адамдар өз көзқарасын дербес қалыптастырып жатырмын деп ойлағанмен, шын мәнінде алгоритмдердің көрінбес ықпалына ұшыраған еді. Бұл оқиға цифрлық ортада автономияға қол сұғу жаңа деңгейге шыққанын көрсетті және мұндай технологиялық манипуляцияларға қарсы қоғамның қорғаныс тетіктері әлсіз болып отырғанын айғақтады.

Жасанды интеллектінің күнделікті өмірге енуі де адамның таңдау еркіндігін біртіндеп шектеуі мүмкін деген пікірлер бар. Мысалы, көптеген адамдар қай жолмен жүруді навигация қосымшаларының айтуымен шешеді, қандай фильм көруді Netflix алгоритмі ұсынады, қай жаңалықты оқу керектігін әлеуметтік желі жаңалықтар таспасындағы рейтингтер анықтайды. Әрине, бұның бәрі қолайлы және уақыт үнемдетеді. Бірақ адамның іздену, тосын таңдау жасау еркіндігі кеми ме? Егер бізге үнемі ұнаған, үйреншікті нәрселер ұсыныла берсе, өзіміз жаңалық ашып, көкжиегімізді кеңейтуге деген құлшыныс төмендемей ме? Кей зерттеушілер бұл құбылысты «сананы болашақтан жасанды шектеу» деп атап жүр, яғни алгоритмдер біздің ой әлемімізге көрінбейтін қабырғалар тұрғызуы мүмкін деп алаңдайды. Бұған қарсы шара ретінде технологиялық компаниялар этика бойынша кеңестер құрып, контент ұсыну алгоритмдерін әртүрлілікке бейімдеу жолдарын іздестіріп жатыр; алайда, түптеп келгенде, адамның сыни ойлау қабілеті мен саналы күш-жігері ғана экраннан берілгеннен тыс дүниені тануға жетелей алмақ.

Адам еркіндігі мен ақпараттық кеңістік мәселесінде философ Джон Сёрлдің әлеуметтік шындық теориясын да ескеру маңызды. Сёрлдің пікірінше, адамдар ұжымдық ниеттестік арқылы белгілі бір нәрселерге мағына жүктегенде, әлеуметтік шындық құбылыстары пайда болады (Searle, 1980). Мысалы, қағазды ақша деп санау – бәріміз келіскендіктен ғана құны бар ұстаным; дәл осылайша ұжым болып келісіп, адамды президент деп жариялаймыз, т.б. Цифрлық қоғамда да осындай келісімдер нәтижесінде қалыптасқан жаңа құндылықтар көп. Мәселен, биткойн сияқты криптовалюталар – физикалық еш негізі жоқ, тек цифрлық жазбалар, бірақ миллиондаған адамның сенімі мен ортақ келісімі арқасында шынайы құнға ие активке айналды. Сол сияқты, әлеуметтік желідегі «лайк» пен «фоллоуер саны» (парақшаға жазылу) да шартты құндылық өлшемдері: олардың тікелей материалдық әсері жоқ, бірақ қоғамдық бедел мен абыройды белгілейді. Егер ертең адамдардың бәрі Instagram мен TikTok-тағы лайктарға көңіл бөлмей кетсе, олардың «құны» жойылады – яғни, мән-мағынасы тек ортақ санамызда. Бұл тұрғыда, цифрлық технологиялар жаңа әлеуметтік мағыналар мен келісімдер жасауға мүмкіндік беріп отыр, әрі бұл процесс үдемелі жүріп жатыр. Алайда, жаңа келісімдердің әділдігі мен демократиялылығы – үлкен сұрақ. Қазіргі ірі әлеуметтік платформалардың (Facebook, YouTube, Twitter, т.б.) иелігі санаулы жеке корпорациялардың қолында, яғни цифрлық қоғамдық кеңістіктің ережелерін негізінен солар қояды.

Ноам Хомский өткен ғасырда бұқаралық ақпарат құралдарының қоғам пікірін қалыптастырудағы рөлін сынап, оны «келісім өндіру» моделі деп атаған еді (Chomsky, 1988). Дәстүрлі медиада бірнеше медиамагнат ақпарат ағымын бақылайтын; бүгінгі күні де сол ұқсас жағдай цифрлық платформа деңгейінде қайталануы мүмкін – егер интернеттегі дискурстың шектен тыс билігі жеке компаниялардың қолына шоғырланса, қоғамға пайдалы әртүрлі пікір алаңы тарылуы ықтимал (EAVI, 2023). Сондықтан цифрлық дәуірдегі еркіндік тек технологиялық мәселе емес, әлеуметтік-саяси мәселе ретінде де қарастырылып отыр: бір жағынан сөз бостандығын, ақпарат тарату еркіндігін қамтамасыз ету керек, екінші жағынан жалған ақпарат пен өшпенділік тіліне шектеу қою қажет – осы қарама-қайшы мүдделердің тепе-теңдігін табу – қоғам санасының жаңа сынағы. Жасанды интеллектінің қарқынды дамуымен туындайтын тағы бір түйткіл – шындық пен жалғанның арасалмағының бұзылуы. Соңғы жылдары deepfake деп аталатын технологиялар пайда болып, кез келген адамның бейнесін және дауысын айнытпай жасай алатын мүмкіндіктер көрсетілді. 2023 жылы философ Д. Деннетт мұндай жағдайға қатты алаңдап, «контрафакт адам» ұғымын енгізді (The Atlantic, 2023). Ол шынайы тұлғаға айнытпай ұқсайтын, бірақ цифрлық әдіспен жасалған жалған образдарды «адамсымақ» деп атап, олар қоғамдағы сенімге орасан зиян келтіруі мүмкін екенін айтты (Dennett, 2023). Егер біз экрандағы не желідегі сұхбаттасушымыздың адам немесе жасанды модель екенін ажырата алмасақ, қоғамдық келісімнің негізі – өзара сенім – бұзылады, деп жазады Деннетт. Мұны ол жалған ақша жасаумен салыстырады: қаржы жүйесі сенімге негізделген, жалған ақша оны құлдыратса, жалған адамдар коммуникация жүйесін құртады (Dennett, 2023). Деннетттің бұл ескертпесі цифрлық технологиялардың ретсіз дамуы қауіпті екенін көрсетіп, белгілі бір этикалық шектеулерді заңмен енгізу қажеттігін алға тартады. Мысалы, deepfake аватарларын нақты адам ретінде жалған таныстыруға тыйым салу, желіде контенттің түпнұсқалығын тексеруді міндеттеу сияқты қадамдар айтылуда. Қазіргі кезде бұл мәселе енді туындап келе жатқанына қарамастан,

алдын ала әрекет етпесе кеш болуы мүмкін деген ой айтылады (Dennett, 2023). Жалпы алғанда, цифрлық технологиялар адам санасының эволюциясына қос әсерін тигізуде. Бір жағынан, компьютерлер мен смартфондар біздің таным көкжиегімізді кеңейтіп, бұрын мүмкін емес әрекеттерді жүзеге асыруға жағдай жасады – бұл сананың кеңеюі деп аталған құбылысты растайды. Екінші жағынан, сол сананың өзіндік автономиясы мен тұтастығы жаңа сынға ұшырады: ақпарат тасқыны, алгоритмдік басқару, виртуалды симуляциялар адамның еркіндігінің шекарасын қайта анықтап жатыр. Моральдық жауапкершілік те көпдеңгейлі сипат алды: енді жеке адам ғана емес, желідегі әрбір қатысушы, технологияны жасаушы мен реттеуші де ортақ кеңістіктің әдептік ахуалына ықпал етеді. Осы орайда, цифрлық дәуірде саналы таңдау мен еркіндікті сақтап қалу үшін тек заң мен техникалық қауіпсіздік шаралары жеткіліксіз – әрбір азаматтың цифрлық сауаты, этикалық ұстанымы жоғары болуы қажет.

Таблица 1

Көрсеткіш	Дәстүрлі қоғам (цифрландыруға дейін)	Цифрлық қоғам (қазіргі заман)
Сана ұғымы	Ішкі психикалық үрдіс, көбінесе рухани деңгей	Кеңейтілген сана, сыртқы құрылғылармен байланыста
Ақпаратты қабылдау	Кітап, БАҚ арқылы шектеулі, баяу	Интернет арқылы шексіз, жылдам
Коммуникация әдісі	Бетпе-бет, вербалды	Онлайн, жазбаша, мультимедиялық
Еркіндік түсінігі	Жеке таңдау, дәстүрмен шектелген	Жеке және цифрлық кеңістіктегі еркіндік
Моральдық жауапкершілік	Жеке және қауым алдында	Жеке, ұжымдық және алгоритмдік деңгейде
Ақпарат шындығы	Ресми дереккөздерге негізделген	Фейк, манипуляция ықтималдығы жоғары
Қоғамдық ұстанымдар	Дәстүрге, отбасылық құндылықтарға негізделген	Жаһандық трендтер мен цифрлық мәдениет ықпалында
Ұлттық бірегейлікке көзқарас	Тұрақты, қалыптасқан	Динамикалық, гибридті
Этика мен тәртіп нормалары	Жазылмаған ережелер, әлеуметтік бақылау	Платформалық ережелер, модерация жүйесі
Тұлғалық «Мен» ұғымы	Қоғаммен анықталатын, тұрақты	Көпқабатты, онлайн және офлайн рөлдерге бөлінген

Цифрландыру қоғамның құрылымын, қарым-қатынас форматтарын және құндылықтар жүйесін айтарлықтай өзгертті. Қоғамдық ұстанымдар деп әдетте әлеуметтік өмірде басшылыққа алынатын ортақ қағидаларды айтамыз – мысалы, коммуникация әдебі, ақпаратқа сену нормалары, жеке өмірдің құндылығы, саяси белсенділік формалары және т.б. Цифрлық технологиялардың ықпалымен осы ұстанымдар жаңа жағдайға бейімделуде. Алдымен, коммуникация мәдениетінің трансформациясын қарастырайық. Интернетке дейін іскерлік хат алмасу немесе ресми әңгімелесу қатаң

этикетке бағынатын. Қазір электрондық пошталар мен мессенджерлерде тіл күрт бейресми, ықшам сипат алды. Бұл – тілдің демократиялануының белгісі: ақпарат алмасу жылдамдап, кез келген адам ойын еркін жеткізе алады. Бірақ теріс жағы – қысқа мәтіндер түсінбеушілік пен үстірттікке жол ашады. Жоғарыда айтылғандай, жазбаша цифрлық коммуникацияда дауыс ырғағы, мимика жоқ, сондықтан хабардың реңкін қате түсіну жиі. Бұған жауап ретінде жаңа таңбалар жүйесі пайда болды: смайликтер, GIF-суреттер, стикерлер универсал тілге айналып, эмоционалдық реңк берудің құралы болып қызмет етеді. Бүгінде «😊» немесе «👍» тәрізді пиктограммаларды әлемнің кез келген интернет пайдаланушысы түсінеді – бұл цифрлық кеңістіктегі жаңа консенсус тілі.

Қоғамдық коммуникация нормалары осылай өзгергенімен, түбінде мақсаты бір – өзара түсіністі қамтамасыз ету. Қазақстанда да жастар арасында электронды хабарламаларда қазақ және орыс тілдерін араластырып, қысқартуларды пайдалану, эмодзилерді көп қолдану дағдысы қалыптасты. Бұл құбылыстар қоғамдық ұстанымның өзгергенінің шағын көріністері: бір жағынан қарым-қатынас қарапайым әрі жылдам бола түсті, екінші жағынан сыпайылық пен ресми әдебінің дәстүрлі өлшемдері жұмсарды не өзгерді. Ақпарат шындығы және оған сенім – қоғамдық келісімнің негізі. Цифрлық дәуірде жалған ақпараттың таралуы үлкен сын-қатерге айналды. Бұрын ақпарат көздері шектеулі әрі ресми сүзгіден өтетін (орталық БАҚ арқылы), қазір кез келген адам ақпарат таратушы және оны жасаушы бола алады. Соның салдарынан фейк жаңалықтар толқыны жаһанды жайлап, ортақ ақиқатқа деген сенімді әлсіретті. Егер қоғам мүшелері ақпараттың рас-өтірігін ажырата алмаса, немесе әркім тек өз сеніміне жағатын дереккөзге ғана сенсе, ақпараттық орта фрагменттеліп, қоғамдық пікір ортақ негізінен айырылады.

Қазақстан қоғамында соңғы жылдары жалған ақпаратпен күрес мәселесі күн тәртібіне шықты. Мысалы, 2024 жылы көктемде Елордадағы мектепте атыс болды деген негізсіз қауесет Telegram арқылы тарап, көптеген ата-аналарды дүрліктірді. Абырой болғанда, бұл ақпарат жалған болып шығып, таратқан адам ұсталды; дегенмен қысқа уақыттың ішінде қоғамға қорқыныш ұялатып үлгерді. Сол жылы су тасқынынан зардап шеккендерге жіберілген гуманитарлық көмектің ұрланғаны туралы тағы бір жалған хабар кең таралды, ол да кейін теріске шығарылды. Мұндай мысалдар ақпаратқа сын көзбен қарау дағдысының және ресми дереккөздерге сенімнің маңыздылығын көрсетті. Мемлекет жалған ақпарат таратушыларды жауапқа тарту туралы заңдарды күшейтіп, азаматтарға тек ресми ақпаратқа жүгінуге шақыруда. Әлеуметтік желілерде тәуелсіз фактчекинг ресурстары (мысалы, StopFake.kz) пайда болып, көпшіліктің медиасауатын көтеруге тырысуда. Дегенмен, түпкілікті шешім – әр азаматтың ақпаратты фильтрлей білу мәдениетін қалыптастыру. Жалған мен шынның ара жігін ажырату – цифрлық қоғамдағы жаңа этикалық нормаға айналуы тиіс, өйткені ортақ шындықсыз қоғамдық келісім де тұрақсыз болмақ.

Жеке өмірдің құпиялылығы – цифрландыру әсерінен қайта қаралған тағы бір қоғамдық құндылық. Бұрын хатты рұқсатсыз оқу, телефон әңгімесін тыңдау ауыр заңсыздық деп саналса, қазір көп адамдар өз еркімен әлеуметтік желіде жеке мәліметтерін ашық жариялайды. Бұл парадокс тудырды: біз жеке өміріміздің бөлшектерін интернетте өз қолымызбен шығарамыз, бірақ сол деректерді бөгде біреу пайдаланса наразылық танытамыз. Қоғам осы мәселе төңірегінде жаңа консенсус іздеуде: қандай ақпаратты ашық бөлісуге болады, қайсысын жеке қалдыру керек? Уақыт өте келе пайдаланушылар

жеке деректердің қауіпсіздігіне көбірек мән бере бастады. Мысалы, алғашында көптеген қазақстандықтар Facebook парақшасында мекенжайы мен телефон нөмірін көрсетуге бейім болса, кейін қауіпсіздік үшін оны жасыру керектігін түсінді. Instagram-да геолокацияны дереу жария етудің қауіптілігі (үйдің нақты мекенін аңдуға жол ашу) туралы ескертпелер тарады. Осылайша, қоғамда жеке өмірді қорғау мәдениеті қалыптасып келеді: Еуропада GDPR сияқты қатаң заңдар қабылданып, компанияларға қолданушы деректерін рұқсатсыз пайдалануға тыйым салынды; Қазақстанда “Жеке деректер және оларды қорғау туралы” заңға сәйкес азаматтар өз деректерін жоюды талап ету не заңсыз пайдалану үшін айыппұл салғызу құқықтарын иеленді. Осы факторлардың бәрі қосылып, цифрлық қоғамда жеке дерек – қол сұғуға болмайтын құндылық деген жаңа түсінік орнығуда. Демек, қоғамдық ұстаным ретінде жеке өмірге құрмет принципі сақталғанмен, оны қамтамасыз етудің амалдары өзгерді (әркім өзі цифрлық гигиена сақтауы тиіс, ал мемлекет заңдық кепілдіктер береді).

Әлеуметтік байланыстар мен қауымдасу формалары да цифрлық технологиялардың ықпалымен өзгерді. Бұрын достар, туыстар көбіне жүзбе-жүз кездесіп, телефон арқылы араласса, бүгінде әлеуметтік желілер арақашықтықты жойып, виртуалды қарым-қатынасты негізгі орынға шығарды. Facebook желісінде «дос» (friend) ұғымы кеңейді: күнделікті өмірде жақын араласпайтын, тіпті шетелде тұратын жүздеген адам сіздің онлайн досыңыз бола алады. Витгенштейндік тұрғыдан алғанда, «дос» сөзінің мағынасы трансформацияға ұшырады – енді ол тек сырлас, жақын адамды ғана емес, әлеуметтік желідегі байланыста қосылған адамды да білдіреді. Бұл тілдегі өзгеріс қоғамдағы қарым-қатынас нормасының өзгеруімен тікелей байланысты. Бір жағынан, әлеуметтік медиа көптеген әлсіз байланыстарды сақтауға мүмкіндік беріп, адамдар арасындағы ақпарат алмасуды арттырды. Екінші жағынан, мұндай қатынастардың сапасы туралы сұрақ туады: виртуалды жүздесу шынайы кездесуді толық алмастыра ала ма, әлде үстірт байланыстар дәуіріне келдік пе? Қоғам бұл сұрақтарға жауапты өз тәжірибесінде іздеуде: алыстағы жақындармен видео-қоңырау арқылы сөйлесу – баға жетпес мүмкіндік, оны технология тарту етті; ал сол уақытта, кейде бір үйдің ішінде отбасы мүшелері бір-бірімен тілдеспей, әрқайсысы өз гаджетіне үңіліп отыратындығы сыналады. Осыған байланысты цифрлық диета деген ұғым еніп, экран алдындағы уақытты шектеу, бетпе бет әңгімеге басымдық беру этикеті ұсынылуда. Мәселен, кейбір отбасылар дастархан басында телефон пайдаланбау ережесін енгізіп жатыр. Бұл – цифрлық заманға бейімделген жаңа тұрмыстық этиканың бір мысалы. Яғни, әлеуметтік қатынастар трансформациясы баланс іздеумен бірге жүруде: онлайн мен офлайн өмірдің үйлесімін табу – заманауи этикеттің бір бөлшегіне айналды.

Қоғамдық және саяси белсенділік саласы да цифрландыру нәтижесінде жаңа сапаға ие болды. Интернет халықтың саяси белсенділігі мен азаматтық қоғамды ұйымдастыру тетіктерін өзгертті. Онлайн петициялар, әлеуметтік желілердегі қозғалыстар, белгілі бір хэштегпен бірігіп акция өткізу – осылар арқылы қоғамдық келісімнің жаңа формалары пайда болуда. Мысалы, #MeToo қозғалысы Twitter-де басталып, бүкіл әлем бойынша миллиондаған әйелдің үнін біріктірді – сексуалдық зорлық-зомбылыққа төзбеу туралы жаңа қоғамдық консенсус қалыптасты деуге болады. Қазақстанда да соңғы жылдары кейбір әлеуметтік мәселелер бойынша билікке талап қою немесе өзгеріс сұрау үшін азаматтар онлайн қол жинау, үндеу жариялау тәжірибесін қолдануда. 2016 жылғы жер

мәселесіне байланысты митингілер, 2019 жылғы саяси реформа талаптары кезеңінде Telegram, Facebook арқылы көптеген адам ақпарат таратып, көзқарасын білдірді. Бұл – цифрлық технологияның демократиялық әлеуетін көрсететін құбылыс: интернет цензураны айналып өтіп, әртүрлі көзқарастарды ашық айтуға мүмкіндік береді, нәтижесінде қоғам ортақ шешімге келуге талпынады. Алайда, екінші жағынан, цифрлық платформалар кейде мемлекет пен қоғам арасындағы қақтығыстың алаңына да айналатыны байқалады. Кей елдерде әлеуметтік желілер арқылы жаппай тәртіпсіздікке шақырды деген себеппен интернетті уақытша өшірген жағдайлар болды. Қазақстанда 2022 жылғы Қаңтар оқиғалары кезінде елімізде бірнеше күнге интернет байланысы толығымен тоқтатылды – бұл тәртіп орнатуға көмектескенімен, азаматтардың ақпарат алу және байланысу еркіндігіне үлкен шектеу болды. Мұндай жағдайлар қоғамдық келісімнің нәзік тепе-теңдігін көрсетеді: қауіпсіздік пен бостандықтың арасалмағын сақтау оңай емес екені айқын. Цифрлық қоғам бұл дилемманы шешу үшін жаңа құқықтық және институционалдық негіздер жасауы қажет – төтенше жағдайда интернетті өшірудің орнына, қауіпті контентті селективті бұғаттау, заңсыз шақырықтарды анықтау тетіктерін жетілдіру сияқты жолдар іздестірілуі тиіс.

Этика мен заңнаманың өзі сананың цифрлық трансформациясы туындатқан жаңа шындыққа бейімделуі тиіс: онлайн сөз бостандығының шегі, мемлекеттік цифрлық бақылаудың ауқымы секілді мәселелер бойынша қоғамдық талқы әлі жалғасып жатыр. Ақырында, цифрлық дәуір этикалық сана эволюциясын жеделдетті деуге болады. Киберэтика деген жаңа ұғым пайда болды – ол ақпараттық технологиялар қолданудағы моральдық принциптерді зерттейді. Егер бұған дейін этика көбіне жеке адамдар арасындағы қатынас не медицина, биология сияқты салаларда қарастырылса, қазір деректерді пайдалану әдебі, жасанды интеллект шешімдерінің моральдылығы, онлайн ортадағы мінез-құлық нормалары күн тәртібіне шықты. Академиялық ортада «цифрлық этика», «ЖИ этикасы» бағыттары қалыптасып, нақты ұсыныстар әзірленуде: мысалы, фантаст-жазушы Айзек Азимов ойлап тапқан роботтардың үш заңын шынайы инженерлік кодекске айналдыру мүмкіндігі талқыланып жатыр; IEEE және Еуропа Одағы сияқты ұйымдар жасанды интеллект жүйелерінің адам құқығы мен құндылықтарына сай болуын қамтамасыз ететін нұсқаулықтар жариялады. Онда ЖИ-дің әділдігі, шешімдерінің түсініктілігі, қатесі үшін жауапкершілік бөлу принциптері қарастырылған. Қоғам деңгейінде де цифрлық әлемдегі қылықтарды бағалаудың жаңа өлшемдері туындауда: мысалы, көпшілік WhatsApp не Telegram чатына орынсыз бейәдеп мем жіберу енді офлайн жиында балағат сөз айтқанмен бірдей ұят саналады – яғни онлайн кеңістікті де қоғамдық орта деп қабылдау күшейді. Бұл – сана мен мәдениет трансформациясының нақты белгісі: адам өзін интернетте де реалды қоғамдағыдай ұстауы тиіс деген норма қалыптасуда. Жоғарыдағы талдаудан түйер болсақ, цифрлық технологиялар әсерінен пайда болған жаңа құндылықтар мен нормалар – қоғамның өзгеріске бейімделуінің нәтижесі. Технологиялар келгенде бұрынғы әлеуметтік келісім үлгісі жойылып кетпейді, бірақ ол күрделіленіп, көпқабатты сипат алады. Адамдар локалды қауымнан жаһандық қауымға «өсіп» өтті, енді әрбір әрекетіміз көзге көрінбесе де әлемнің бір бөлігіне әсер етуі мүмкін. Осындай күрделі өзара байланыстар жағдайында сана да эволюцияның жаңа сатысына қадам басты: «цифрлық сана» деп атауға болатын жаңа сапа пайда болды – ол кең ақпараттық ағынмен жұмыс істей білетін, сан алуан әлеуметтік рөлдерді

қатар атқаратын, жедел өзгерістерге бейім сана түрі. Мұндай сана үшін моральдық компас бұрынғыдан да маңызды, өйткені сыртқы дәстүрлі бағдарламалар (дәстүр, тар қауымның көзқарасы) әлсіреді; жеке адам этикалық түйсігіне көп сүйенбесе, цифрлық дауылдарда бағытын табуы қиын. Сондықтан қазіргі цифрлық қоғамда жауапкершілік, сыйластық, шыншылдық сияқты құндылықтардың рөлі кеміген жоқ – керісінше, оларды саналы түрде ұстану қажеттігі артты.

Қазақстан қоғамы жаһандық цифрлық үрдістерден шет қалмай, сананы жаңғырту және әлеуметтік өзгерістерді бастан өткеруде. Мемлекеттік деңгейде цифрландыру соңғы жылдары басым бағытқа айналды. 2018–2022 жылдары жүзеге асқан «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы экономиканы, мемлекеттік қызметтерді және әлеуметтік салаларды жаңа технологиялар негізінде дамытуға бағытталды. Нәтижесінде Қазақстан электронды үкіметті дамытудан аймақта көшбасшы атанды: БҰҰ-ның 2020 жылғы E-Government рейтингінде еліміз әлемнің ең үздік 30 цифрлық үкіметінің қатарына кірді (<https://www.gov.kz/>). 2025 жылы БҰҰ сарапшысы Винченцо Акуаро Қазақстанның цифрлық прогресін жоғары бағалап, «Қазақстан енді тек үздік тәжірибелерді қабылдаушы ғана емес, цифрлық басқаруда жаңашыл шешімдер ұсынушы көшбасшыға айналуға» деп атап өтті (<https://www.gov.kz/>). Бұл жетістіктер басқарушылық санадағы өзгерістерді көрсетеді: шенеуніктер мен халық жаңа цифрлық менталитетті игеруде, ашықтық пен тиімділік құндылығы артуда. Egov.kz порталы арқылы миллиондаған анықтама онлайн алынуы – бұрынғы бюрократиялық ұзын-сонар кезектер мен сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтып, азаматтардың мемлекетке сенімін нығайтуда. Демек, Қазақстан жағдайында цифрландыру қоғамдық келісімді күшейтудің құралы ретінде қолданылуда деуге болады: мақсат – билік пен халық арасындағы өзара байланысты жеңілдетіп, өзара жауапкершілікті арттыру. Сонымен бірге, Қазақстан қоғамының өзіне тән ерекшеліктері цифрлық трансформацияда ескерілуі тиіс. Елдің кең байтақ аумағы мен демографиялық әртүрлілігі цифрлық теңсіздік мәселесін туындатты: қала мен ауыл арасындағы интернет қолжетімділігі және халықтың цифрлық сауаты деңгейінде алшақтық бар. Үкімет соңғы жылдары 4G, 5 G байланыстарын шалғай елдімекендерге жеткізу, тұрғындарды базалық цифрлық дағдыларға оқыту бойынша көптеген шаралар қабылдады. Бұл – әлеуметтік инклюзия ұстанымының көрінісі: цифрлық трансформация игіліктері тек қала тұрғындарына емес, бүкіл елге ортақ болуы керек деген мақсат қойылды (<https://www.gov.kz/>). Білім беру саласында да өзгерістер жүріп жатыр: мектептерде программалау негіздерін ерте жастан оқыту, жоғары оқу орындарында Big Data, Жасанды интеллект мамандықтарын ашу – мұның бәрі жас ұрпақтың санасын жаңа дәуір талабына бейімдеу әрекеттері.

Цифрландырудың жағымсыз құбылыстары да біздің елімізді де айналып өткен жоқ. Жалған ақпарат пен зиянды контенттің таралуы, киберқылмыс түрлерінің пайда болуы – Қазақстан қоғамында да көрініс тапты. 2020 жылы COVID-19 пандемиясы кезінде вакцина туралы негізсіз қауесеттер, емдеу әдістері жөнінде жалған кеңестер WhatsApp және басқа желілерде кең тарады. Бұған жауап ретінде отандық медицина қауымдастығы әлеуметтік желілерде тікелей эфирлер өткізіп, ғылыми негізделген түсіндіру жұмыстарын жүргізді; бұқаралық медиалар фактчекинг материалдарын жариялап, халықты ақпарат гигиенасын сақтауға шақырды. Бұл – ғылыми сана мен жалған сана арасындағы күрестің цифрлық кеңістіктегі көрінісі іспетті болды. Қазақстандықтардың едәуір бөлігі негізгі ақпарат алу көзі ретінде жабық чаттар мен әлеуметтік желілерді қолданады, сондықтан

ресми органдар мен үкіметтік емес ұйымдарға медиасауаттылықты арттыру бағытында көп еңбектенуге тура келіп отыр. Соңғы жылдары мектептер мен ЖОО бағдарламаларына медиасауат тақырыптары енгізіліп, қоғамдық ұйымдар халыққа инфоқауіпсіздік ережелерін түсіндіруде. Этикалық норма ретінде «алдымен тексер, содан кейін бөліс» ұстанымы насихатталуда, әсіресе төтенше жағдайлар мен әлеуметтік маңызы бар ақпарат жөнінде. Жасанды интеллектіні қолдану тәжірибесі де Қазақстанда біртіндеп кеңейіп келеді. Мысалы, сот жүйесінде пилоттық режимде кей істерге үкім жобасын ұсынып көретін ЖИ алгоритмі енгізілуде; мемлекеттік қызметтерде азамат сұрағына алғашқы жауап беретін чат-боттар пайдаланылады. Жекеменшік секторда банк қызметтері қазақша сөйлейтін виртуалды ассистенттерді іске қосты. Қоғамда бұған көзқарас әртүрлі: бірі ЖИ шешімі адам эмоциясына берілмейтін әділ болады десе, енді бірі «адам факторын» толық алып тастауды қатерлі деп санайды. Құқықтық тұрғыда мемлекет ЖИ қателіктері үшін жауапкершілікті әзірге адамға жүктеу қағидатын ұстанып отыр – мәселен, егер ЖИ-сот қате үкім берсе, оны іске қосқан жауапты тұлға кінәлі деп танылады. Қазақстан қоғамында этикалық тұрғыда да сұрақтар туындауда: қазақ тіліндегі деректер аз болғандықтан, ЖИ жүйелері көбіне ағылшын-орыс тілді модельдерге сүйенеді – бұл болашақта тілдік және мәдени теңсіздікті күшейтуі мүмкін деген алаңдаушылық бар. Сондықтан ұлттық деңгейде қазақ тілінде ашық мәліметтер қорын көбейту, ЖИ-ді жергілікті ерекшелікке бейімдеу бағытында шаралар қолға алынуда.

Цифрландыру ұлттық мәдениет пен жаһандану тоғысында да жаңа сауалдар тудырды. Интернет арқылы батыс және шығыс мәдени өнімдері еш кедергісіз таралуда: қазақ жастары корей поп-музыкасын да, түрік сериалдарын да, голливуд фильмдерін де бірдей көреді. Бұл кейбір дәстүрлі құндылықтарға сынақ болып отыр – батыстық индивидуализм, сырттан келген өмір салты үлгілері жастар санасына әсер ететіні туралы пікірталастар жүруде. Интеллигенция арасында «Жаһандану дәуірінде ұлттық бірегейлікті қалай сақтаймыз?» деген сұрақ талқылануда. Бір тарап: қазақ тілін, әдебиетін, тарихын интернетте кеңінен насихаттап, ұлттық санаға тірек ету керек десе, екінші тарап: ұлттық мұраны жаһандық цифрлық ағымға қосып, бүкіл әлемге таныту керек деген ойды қолдайды. Практика жүзінде екі бағыт та іске асуда: домбыра мен күй өнерін YouTube, TikTok арқылы әлемге танытып жүрген дарынды жастар бар; қазақша блог жүргізіп, ұлттық тағам мен киім дәстүрін ғаламторда трендке айналдырған блогерлер де пайда болды. Бұл – сананың трансформациясы арқасында ұлттық мұраларды заманауи технологиямен үйлестірудің нәтижесі. Яғни, цифрландыру жағдайында Қазақстан қоғамы өз бірегейлігін жоғалтпауға, керісінше жаңа форматта жаңғыртуға күш салуда. Қорыта айтқанда, Қазақстан жағдайында сананың цифрлық трансформациясы жан-жақты көрініс табады. Біріншіден, мемлекеттік басқару және қоғамдық қызмет көрсету саласында цифрландыру ашықтық, тиімділік, жауапкершілік сияқты құндылықтарды нығайту құралы ретінде қабылданды – бұл қоғамдық келісімнің сапасын арттыруға мүмкіндік берді. Екіншіден, білім беру, әлеуметтік саясат арқылы халықтың цифрлық теңсіздігін азайту, жаңа заман дағдыларын меңгерту қолға алынды – яғни қоғам санасын жаңғырту тек технология енгізумен шектелмей, адам капиталын дамыту мақсатына ұштасуда. Үшіншіден, Қазақстанда да бүкіл әлемдегідей цифрлық мәдениеттің қиындықтары сезіліп отыр (жалған ақпарат, киберқауіптер, құндылықтар қақтығысы), және оларғалайықты жауап іздестірілуде (заңнаманы жетілдіру, медиасауат,

ұлттық мазмұнды көбейту). Төртіншіден, ұлттық бірегейлік пен жаһандану арасындағы үйлесімділік мәселесі тұр: цифрлық кеңістікте қазақтың тілі мен мәдениеті дамыса ғана рухани жаңғыру толыққанды болады деген түсінік қалыптасуда. Бұл бағытта мемлекет пен қоғам саналы қадамдар жасауда. Бесіншіден, жалпы алғанда, Қазақстанның міндеті – Шығыс пен Батыстың, дәстүр мен инновацияның тоғысында үйлесімді цифрлық қоғамның үлгісін табу. Яғни, технологиялық прогресті ұлттық құндылықтар мен гуманистік принциптерге негіздей отырып пайдалану – сананың трансформациясын оң арнаға бағыттаудың кепілі деп танылды.

Нәтижелер

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде сананың трансформациясы және цифрландыру жағдайындағы қоғамдық ұстанымдардың өзгерісіне қатысты бірқатар негізгі тұжырымдар жасалды: Біріншіден, адамның санасы цифрлық технологиялардың ықпалымен өзінің шекарасын кеңейтіп, «кеңейтілген сана» сипатында көрініс бере бастады. Классикалық философиядағы сана мен тәнді бөлектеу (дуализм) орнына қазіргі көзқарастар сана мен құралдардың біртұтастығын көрсетеді (Ryle, 1949; Clark & Chalmers, 1998). Бұл теориялық принцип өмірде расталды: бүгінгі адам смартфон, компьютер сияқты құрылғыларды өз ойлау процесінің бір бөлігіне айналдырды, ақпаратты есіне сақтаудың, шешім қабылдаудың жүгін жартылай сыртқы ортаға артты. Сананың мұндай техникалық кеңеюі оның өнімділігін арттырғанымен, адам «Мен»-інің классикалық түсінігін қайта қарауды талап етті. Виртуалды әлемдер де шынайы тәжірибенің бөлшегіне айналып, сананың шындықпен қатынасы күрделенді (Chalmers, 2022). Екіншіден, цифрлық дәуірде еркіндік пен моральдық жауапкершілік ұғымдары жаңа сыннан өтуде. Сана әрекеттерін алгоритмдерге тапсыру, онлайн анонимділік – бұлар жеке адамның жауапкершілік шекарасын бұлыңғырлатты. Зерттеу барысында философтардың (Райл, Деннетт, Черчленд т.б.) классикалық еркіндік пен агенттік туралы тұжырымдарын талдау цифрлық қоғам үшін практикалық маңызын көрсетті. Адамның моральдық таңдау қабілеті сақталуы тиіс екені анықталды: технологиялық детерминизм қанша күшті болса да, қоғам өміршеңдігі үшін жеке тұлғаға ісі үшін жауап беру талабын қоя береді. Сонымен бірге, жауапкершілікті ұжымдық деңгейде бөлісу қажеттігі туындады: желі қолданушылары да, алгоритм жасаушылар мен платформа иелері де ақпараттық кеңістіктің этикалық ахуалына ортақ жауапты. Сананың трансформациясы осы көпдеңгейлі моральдық қауымдастықты қалыптастырды. Үшіншіден, жасанды интеллект пен цифрлық алгоритмдер адам санасына әрі көмекші, әрі бәсекелес ретінде ықпал етуде. ЖИ адамның когнитивтік функцияларын тиімді атқарып, күнделікті өмірді оңайлатқаны байқалды (мысалы, навигация, аударма, дерек іздеу). Алайда, ЖИ шешімдерінің ашық еместігі және deepfake сияқты технологиялар қоғамдағы шындық пен жалғанның арасалмағын бұзып, сенім дағдарысын туындатуы мүмкін. Сана трансформациясының бұл қыры еркіндік ұғымын қайта зерделетеді: енді еркіндік – тек саяси не құқықтық категория емес, ақпараттық эргономика мәселесі. Адам өз еркін таңдауын сақтау үшін алгоритмдік әсерді түсініп, қажет жерде одан бас тарта алуы керек. Зерттеу бұл бағытта этикалық және құқықтық реттеудің маңызды екенін көрсетті (Dennett, 2023). Яғни, сананың цифрлық кеңістікте автономиясын қамту –

болашақтың басты мәселелерінің бірі. Төртіншіден, цифрландыру қоғамдық ұстанымдар мен нормаларды айтарлықтай өзгертті. Талдау нәтижесі коммуникация әдебінен бастап, ақпарат шындығына деген қатынас, жеке өмірдің құндылығы, әлеуметтік байланыс формалары, саяси белсенділік тәсілдері – барлығы цифрлық ықпалмен трансформацияланғанын көрсетті. Ортақ тенденция – әлеуметтік өмірдің қарқындап, ашық сипат алуымен қатар, тұрақтылық пен біртектіліктің бәсеңдеуі байқалады. Қоғам жаңа теңгерім іздеуде: жылдамдық пен тереңдікті, еркіндік пен қауіпсіздікті үйлестіру талабы туындады. Қазақстан қоғамын мысалға ала отырып, цифрландыру қоғамдық сананы жаңғыртуға сеп болғаны анықталды (электронды үкімет, білім беру, ашық деректер т.б.), бірақ сонымен бірге ұлттық бірегейлік, тіл және мәдени құндылықтарды сақтау қажеттігін күн тәртібіне шығарды. Яғни, әр қоғамның тарихи-мәдени ерекшеліктері сананың трансформациясында өз ізін қалдырады, оны ескермеу мүмкін емес. Бесіншіден, зерттеу нәтижелері сананың цифрлық трансформациясы тек технологиялық өзгеріс емес, терең философиялық-әлеуметтік құбылыс екенін айқындады. Адамның өз «Мен» ұғымы, қоғамның өзара келісім принциптері, білім мен ақиқатқа көзқарасы – мұның бәрі цифрлық дәуірде қайта қаралуда. Мұндай ауқымды өзгерістер кезеңінде этикалық және зияткерлік рефлексияның маңызы артады. Философия мен әлеуметтік ғылымдар қоғамға бағдар беріп, жаңа нормаларды түсіндіру, қалыптастыру ісінде маңызды рөл атқаратыны анықталды. Жалпы, бұл жұмыста сананың цифрландыру жағдайындағы өзгерістеріне кешенді талдау жасалып, жоғарыда аталған негізгі нәтижелерге қол жетті. Алынған тұжырымдар теориялық қана емес, практикалық тұрғыда да мәнге ие – цифрлық қоғамдағы саясат, білім, мәдени стратегияларды анықтауда ескеруге болады.

Қорытынды

Қорыта келе, сананың трансформациясы және цифрландыру жағдайындағы қоғамдық ұстанымдардың өзгерісі – күрделі, көпқырлы үдеріс екендігі дәлелденді. Зерттеу барысында әртүрлі философиялық көзқарастарды талдау бұл құбылысты түсінуге методологиялық негіз болды. Біріншіден, сананың табиғаты жөнінде: Г. Райл мен Л. Витгенштейн секілді ойшылдар сана феноменін мінез-құлық пен тілдік коммуникация тұрғысынан түсіндірсе, Д. Чалмерс пен П. Черчленд сияқты ғалымдар сананы мидың, тіпті сыртқы құралдармен біріккен жүйенің қызметі деп пайымдайды. Цифрлық мәдениет осы теорияларға өзіндік сынақ алаңы болып отыр – бүгінде адам санасы смартфон, компьютермен кеңейген кибер-санаға айналды деуге негіз бар, және бұл кеңейтілген сананың мүмкіндіктерімен қатар осал тұстары да айқын көрінуде. Екіншіден, моральдық жауапкершілік өлшемдері де жаңа жағдайда өзгеріске ұшырады: технология адам әрекеттеріне араласу арқылы ерік бостандығы мен этикалық таңдау мәселелерін қиындатты. Философтар (Деннетт, Черчленд, т.б.) жауапкершілік ұғымын қайта қарап, оны қоғамның өміршеңдігі үшін қажет практикалық конструкция ретінде сақтап қалуға тырысуда. Цифрлық дәуірде бұл ұғым кеңейіп, желідегі әрбір қолданушы, дерек жинаушы және ЖИ жасаушы моральдық кеңістіктің қатысушысына айналғаны анықталды. Үшіншіден, жасанды интеллект пен цифрлық технологиялардың адам санасына ықпалы қайшылықты нәтижелер көрсетуде: бір жағынан, когнитивтік қабілеттерімізді арттырса, екінші жағынан өзімізді алгоритмдерге тәуелді ету қаупін

төндірді. Бұл дилемма адам еркіндігі түсінігін және оны іс жүзінде қамтамасыз ету жолдарын қайта зерделеуді талап етеді. Төртіншіден, цифрлық қоғамда қоғамдық келісім мен этикалық нормалар күрделі трансформациядан өтуде: ақиқат пен жалғанның ара-жігін ажырату, жеке өмір мен жариялылықтың шекарасын белгілеу, сөз бостандығы мен жауапкершілікті теңестіру сияқты түйткілдер бойынша жаңа келісімдер қалыптаса бастады. Қазақстан қоғамы да осы үрдістердің бөлшегі ретінде цифрлық технологияларды игеріп қана қоймай, оларды әлеуметтік үйлесім мен ұлттық болмысқа зиянсыз бейімдеудің жолдарын іздеуде. Мысалы, электронды үкімет пен ашық дерек бастамалары билік пен халық арасындағы сенімді арттыруға қызмет етсе, жалған ақпаратпен күрес шаралары қоғамдық тұрақтылықты сақтауды көздейді. Бұл зерттеу сананың цифрлық трансформациясы тек техникалық прогресс емес, терең әлеуметтік-рухани өзгеріс екенін көрсетті. Адам баласы өзінің «Мен» ұғымының шекарасын қайта сезінуде – ми, дене және сыртқы құрылғылар тұтас когнитивтік жүйе ретінде қабылдана бастады. Сонымен бірге, жауапкершілік пен еркіндік түсініктері де дара индивид аясынан шығып, желілік қоғам контекстінде ұғынылуда. Практикалық тұрғыда, бұл өзгерістер білім беру, заңнама, этикалық кодекстердің жаңаруын талап етеді: цифрлық сауаттылықпен қоса цифрлық этика да әр азамат мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналуы қажет. Тек техникалық дағдыларды меңгерген емес, моральдық жауапкершілікті сезінетін, сыни ойлай білетін, ақпаратты талғаммен қабылдайтын тұлға қалыптастыру – цифрлық дәуірдің маңызды міндеті. Болашақ зерттеулер туралы айтсақ, бұл тақырып әлі де терең талдауды қажет етеді. Сананың трансформациясы үдерісі үздіксіз жүріп жатқандықтан, оны динамикада бақылау – философтар мен әлеуметтік ғалымдардың міндеті. Әсіресе, жасанды интеллектінің сана деңгейіне көтерілу мүмкіндігі, адамның виртуалды кеңістіктегі өзін-өзі идентификациялауы, әртүрлі мәдениеттерде цифрландырудың санаға әсерін салыстыру сияқты бағыттар перспективті деп санаймыз. Қоғамдағы цифрлық теңсіздік, ақпараттық манипуляциялардың ұзақ мерзімді салдары, сондай-ақ цифрлық этиканың жаһандық принциптерін қалыптастыру мәселелері – алдағы зерттеулердің маңызды арналары болмақ. Осы салалардағы пәнаралық ғылыми ізденістер адамзатқа цифрлық трансформацияны тиімді басқарып, оның теріс әсерлерін еңсеруге көмектеседі деген сенімдеміз.

Авторлардың үлесі

Нұрышева Г.Ж. – мақала мәтінін жазу, әдебиеттік шолу, мәтінді редакциялау.

Аккулиева А.Е. – мақала мәтінін жазу, әдебиеттік шолу, мәтінді редакциялау, техникалық рәсімдеу.

Мүдделер қақтығысы

Бұл жұмыстың авторлары мүдделер қақтығысы жоқ екенін мәлімдейді.

Әдебиеттер тізімі

Райл Г. (1949). Сана мен тән дуализмін сынап, сананы «машинадағы елес» еместігін талдаған еңбек. – Лондон: Хатчинсон.

Витгенштейн Л. (1953). Тілдік ойындар мен мағына мәселесін талдап, сананы түсінудегі әлеуметтік контекст рөліне мән берген еңбек. – Оксфорд: Блэкуэлл.

Чалмерс Д. (2022). Виртуалды әлемдер онтологиясы мен сананың цифрлық болмысын зерттеген жаңашыл еңбек. – Нью-Йорк: У.У. Нортон и Ко.

Кларк Э., Чалмерс Д. (1998). Адамның когнитивтік процесінің сыртқы құралдар арқылы кеңейетінін дәлелдеген классикалық мақала. «The Extended Mind.» Analysis 58, no.1: 7–19.

Деннетт Д. (2017). Сананың эволюциясын талдап, еркіндік пен сананы ғылыми тұрғыда түсіндіруге тырысқан еңбек. – Нью-Йорк: У.У. Нортон и Ко.

Хомский Н. (1988). Бұқаралық ақпарат арқылы қоғам пікірін қалыптастыру моделін сипаттаған еңбек. – Нью-Йорк: Пантеон.

Гроф С. (1992). Өзгерген күйдегі сана тәжірибелерін және сананың рухани кеңеюінің қоғам үшін маңызын талдаған еңбек. – Нью-Йорк: Харпер Коллинз.

Сёрл Дж. (1980). «Қытай бөлмесі» тәжірибесі арқылы жасанды интеллекттің түсінігі жоқтығын дәлелдеген классикалық мақала. «Minds, Brains, and Programs» Behavioral and Brain Sciences 3, no.3: 417–424.

Черчленд П. (2019). Адамның ар-ождан, моральдық түйсіктерінің мидағы негіздері мен эволюциясын зерттеген еңбек. – Нью-Йорк: У.У. Нортон и Ко.

Қазақстандағы әлеуметтік желілерде жалған хабар тарату оқиғалары мен оған қатысты билік шаралары сипатталған мақала. (2024). Eurasianet. «Kazakhstan: Misinformation and Punishment».

<https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/news/details/847800> (Қазақстан Республикасы Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі)

Хомскийдің медиа теориясының қазіргі цифрлық кеңістікте өзектілігін талдаған есеп. (2023). EAVI (European Association for Viewers Interests). - Brussels.

Жасанды «адамсымықтар» туралы, цифрлық аватарлардың қауіптілігі жөніндегі мақаласы. (2023). «The Problem With Counterfeit People».

Витгенштейн идеяларын цифрлық коммуникация жағдайында талдаған блог мақаласы. (2018). APA Blog (American Philosophical Association). «Wittgenstein in the Digital Age of Communication».

П. Черчлендпен сұхбат, моральдың ми негіздері және жасанды интеллект жайлы көзқарастары талқыланған мақала. (2019). Vox. Sigal Samuel. «How Your Brain Invents Morality – Interview with Patricia Churchland».

References

Ryle, G. (1949). The Concept of Mind. – London: Hutchinson. [in English]

Wittgenstein, L. (1953). Philosophical Investigations. – Oxford: Blackwell. [in English]

Chalmers, D.J. (2022). Reality+: Virtual Worlds and the Problems of Philosophy. – New York: W.W. Norton & Co. [in English]

Clark, A., & Chalmers, D. (1998). “The Extended Mind.” Analysis 58, no.1: 7–19. [in English]

Dennett, D.C. (2017). From Bacteria to Bach and Back: The Evolution of Minds. – New York: W.W. Norton & Co. [in English]

Chomsky, N., & Herman, E. (1988). Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media. – New York: Pantheon. [in English]

Grof, S. (1992). The Holotropic Mind: The Three Levels of Human Consciousness and How They Shape Our Lives. – New York: HarperCollins. [in English]

Searle, J.R. (1980). «Minds, Brains, and Programs.» Behavioral and Brain Sciences 3, no.3: 417–424. [in English]

- Churchland, P.S. (2019). *Conscience: The Origins of Moral Intuition*. – New York: W. W. Norton & Co. [in English]
- Eurasianet. (2024). «Kazakhstan: Misinformation and Punishment». [in Kazakh]
<https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/news/details/847800>. [in Kazakh]
- EAVI (European Association for Viewers Interests). (2023). *Report: The Relevance of Chomsky's Media Theory in Today's Digital Landscape*. - Brussels. [in English]
- The Atlantic. Dennett, D. (2023). «The Problem With Counterfeit People». [in English]
- APA Blog (American Philosophical Association). (2018). «Wittgenstein in the Digital Age of Communication». [in English]
- Vox. Sigal Samuel. (2019). «How Your Brain Invents Morality – Interview with Patricia Churchland». [in English]

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Нұрышева Гүлжихан Жұмабайқызы – Философия ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан, gulzhynan.nuryшева@kaznu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6640-8111>

Nuryшева Gulzhikhan Zhumabaevna – Doctor of Philosophy, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan, gulzhynan.nuryшева@kaznu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6640-8111>

Нұрышева Гүлжихан Жұмабаевна – доктор философских наук, профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан, gulzhynan.nuryшева@kaznu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6640-8111>

Аққулиева Әсия Ертайқызы – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан, akkuliyeva_assiya@kaznu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6050-7389>

Akkuliyeva Assiya Ertayevana – Doctoral student, Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, akkuliyeva_assiya@kaznu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6050-7389>

Аққулиева Асия Ертаевна – докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан, akkuliyeva_assiya@kaznu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6050-7389>

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 15.09.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 06.11.2025

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 10.12.2025